

СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ РАДИМИЧІВ З МОГИЛЬНИКА ПОБЛИЗУ С. АНТОНІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено скроневим кільцям (XI ст.) з колекції Національного музею історії України, які було знайдено у 1894р. під час розкопок радимичських курганів біля с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. (РФ) археологічною експедицією під керівництвом П. М. Єременка. Подібні прикраси є частими знахідками в землях радимичів і зустрічаються в більшості жіночих поховань.

Ключові слова: радимичі, кургани, семипроменеві та дротяні скроневі кільця, с. Антонівка.

У Національному музеї історії України зберігається цікава колекція археологічних матеріалів з радимичських поховань, зокрема, прикраси з курганного могильника поблизу с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. (РФ) з розкопок П.М. Єременка 1894 р. До неї входить 67, характерних для племені радимичів, предметів – срібні та бронзові скроневі кільця, орнаментована шийна гривна, різноманітні підвіски, фібули, намиста, персні.

Ці речі у 1896 р. пожертвовані Імператорською Археологічною комісією Музею старожитностей Київського Університету Св. Володимира, де вони зберігалися до 1936 р., відколи їх було передано до Національного музею історії України (тоді Центральний історичний музей). Окремі предмети з цієї збірки (декілька скроневих кілець, шийна гривна, намиста) представлені в музейній експозиції.

Загалом, речі з розкопок П. М. Єременка частково публікувалися із загальним записом «З курганів колишнього Новозибківського та Суразького повітів» без зазначення конкретного місця знахідки [14, с. 220, табл. XLVI (рис. 13-17); с. 221, табл. XLVII (рис. 1-4, 6-21)]. Список знахідок з с. Антонівка, переданих до Києва, містився в «Каталозі виставки XI Археологічного З'їзду» (Київ, 1999 р.) [11, с. 125-126, кат №№ 1368-1423], а у 1980 р. декілька (3 од. зберігання) антонівських скроневих кілець (без малюнків або фото) було включено до роботи Є. А. Шинакова, присвяченої семипроменевим скроневим кільцям радимичів [21, с. 126]. Музейна ж збірка, у цілому, так і залишилась поза увагою науковців. Таким чином, назріла необхідність нової публікації «старих» антонівських матеріалів із музейного зібрання, які доповнять інформацію про вбрання, побут та прикраси радимичанок. Деякі речі з цієї колекції (підвіски та шийна гривна) вже введені до наукового обігу [19, 20].

Проблема вивчення радимичських пам'яток викликала інтерес багатьох дослідників. Цими питаннями цікавилися Д. Я. Самоквасов, П.М. Єременко [7, 8], В.Б. Антонович [1,2], А.А. Спицин [18], Б.О. Рибаків [13], Г.Ф. Соловійова [17], М.Ф. Седова [15], В.П. Левашева [12], В.В. Сєдов [14], Є.А. Шинаков [21], А.Г. Шпилев [22], В.В. Богомольников [3] та інші.

Розкопки на території колишнього Суразького повіту (сучасна Брянська обл. (РФ) розпочалися в другій половині XIX ст. Було відкрито ряд пам'яток різних археологічних культур [9, 10]. Особливий інтерес вчених викликали пам'ятки літописного племені радимичів. Найбільшу кількість радимичських курганів дослідив П. М. Єременко: протягом 1890-1896 рр. він розкопав понад 300 курганів в 36 могильниках [14, с. 152]. Багато слов'янських пам'яток він відкрив в Суразькому повіті, зокрема, у 1894 р. поблизу с. Антонівка Суразького повіту він зафіксував кілька курганних груп та рештки городища [6, с. 101].

Цікаві факти наводить дослідник щодо місця знаходження, розмірів та загального вигляду Антонівського городища, яке місцеві жителі називали «Городок». Наприкінці XIX ст. там розташовувалося сільське кладовище. Городище в с. Антонівка було збудоване на невисокому пагорбі на р. Беседь. Дослідник зафіксував розміри зруйнованих укріплень: «Вал має висоту від трьох сажнів (понад 6 м), вздовж нього, приблизно на третій частині, зберігся рів, а за ним, другий вал, трохи нижчий. По внутрішньому валу 325 аршин (2,3 км)» [6, с. 104].

Розкопки Антонівських курганів П. М. Єременко проводив у 1894 р. Він зазначив, що померлих ховали за обрядом трупопокладення. Поховання здійснювалися на горизонті, покійники лежали на спині, у витягнутому стані. Орієнтація поховань західна, є декілька курганів із східною. Цікаво, що всі поховання, орієнтовані на схід, належали чоловікам. У жіночих похованнях було знайдено багато

прикрас. Всі чоловічі поховання безінвентарні. У більшості курганів збереглися рештки домовин. Однією з особливостей поховального обряду була наявність в курганах незначної кількості вугілля, яке знаходилося під покійником або над ним, а в деяких курганах – і під ним, і над ним. Вірогідно, залишки вугілля були пережитком обряду трупоспалення. Вже тоді П. М. Єременко відзначив, що кургани з кремаціями більш ранні і відносяться до X-XI ст., а з XI ст., у зв'язку з християнізацією, поширюється обряд трупопокладення. Антонівські кургани він датував XI ст. [7, с. 73]. Г. Ф. Соловйова за обрядом поховання віднесла кургани басейну р. Іпуті, у тому числі і Антонівські, до III локальної групи [17, с. 157].

Значна частка колекції НМГУ з с. Антонівка (колекційний список в-4526) належить скронеvim кільцям – їх налічується 44 одиниці зберігання. Це чудові зразки характерних для радимичів бронзових литих семипроменевих кілець, а також поширені на всій території розселення східнослов'янських племен дротяні срібні та бронзові скроневі кільця.

Основні знахідки променевих кілець сконцентровані всередині радимичського ареалу, у межиріччя Дніпра і Сожі, хоч зрідка їх можна зустріти і поза його межами. На наявність в жіночих могилах радимичів своєрідних семипроменевих скронеvim кілець звернув увагу ще В. Б. Антонович [1]. П. М. Єременко також зазначав, що саме семипроменеві скроневі кільця визначають належність до племені радимичів, при цьому, орнаментовані кільця він вважав більш ранніми. Він же зафіксував спосіб носіння цих прикрас: протягнутими через стрічку чи ремінець на однаковій відстані одне нижче другого [8, с. 63].

Існує декілька варіантів класифікації скронеvim кілець, які різняться в деталях [12, с. 7-39; 14, с. 64; 15, с. 171-177]. Так, всі скроневі кільця прийнято поділяти на IV групи: дротяні, щиткові, променеві і лопатеві, намистині. Променеві кільця, у свою чергу, поділяються на п'ятипроменеві (більш ранні) та семипроменеві, а також на типи за променями: прості, однокулькові та трикулькові. Найдетальнішу класифікацію семипроменевих скронеvim кілець (на основі вивчення 290 предметів) розробив Є. А. Шинаков. Він виділив 2 розділи, 5 груп, 15 типів, 47 варіантів [21, с. 116]. Більшість вчених схиляється до думки, що променеві скроневі кільця і близькі до них прикраси походять з Візантії [12, с. 26].

Семипроменевих скронеvim кілець (цілих та фрагментованих) з Антонівки – двадцять одне. Сімнадцять з них являють собою класичний варіант семипроменевих кілець (група III, тип 2, підтип 1 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 64]. Такі кільця були поширені на всій території розселення радимичів [12, с. 27, рис. 5, 4]. Вони складаються із неорнаментованого пластинчастого щитка, від якого вниз відходять сім видовжених променів трикутної форми, прикрашених однією кулькою. По верхньому півкруглому краю щитка розташовані сім зубчиків трикутної форми. Від щитка відходить півкругла незамкнена дужка. Між собою вони різняться незначними коливаннями розмірів та станом збереженості. Нижче наводиться перелік цих виробів:

1. НМГУ, інв.№в-4526/45. Розміри: 47×42мм. Частина дужки втрачена. Відреставроване (рис. 1, 1).
2. НМГУ, інв.№в-4526/46. Розміри: 46×38мм. Відреставроване (рис. 1, 2).
3. НМГУ, інв.№в-4526/48. Розміри: 47×38мм. Частина дужки втрачена. Відреставроване (рис. 1, 3).
4. НМГУ, інв.№в-4526/9. Розміри: 42×40 мм (рис. 1, 4).
5. НМГУ, інв.№в-4526/8. Розміри: 45×38мм (рис. 1, 5).
6. НМГУ, інв.№в-4526/35. Розміри: 46×32мм. Відбиті зубчики трикутної форми по верхньому півкруглому краю щитка, частина щитка з двома променями втрачена (рис. 1, 6).
7. НМГУ, інв.№в-4526/36. Розміри: 47×40мм. Складається з двох частин (рис. 1, 7).
8. НМГУ, інв. № в-4526/15. Розміри: 44×40мм. Частина дужки відламана (рис. 1, 8).
9. НМГУ, інв. № в-4526/4. Розміри: 28×36мм. Частина дужки та більша частина щитка з п'ятьма променями відламані (рис. 1, 9).
10. НМГУ, інв.№в-4526/14. Розміри: 45×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Складається з двох частин (рис. 1, 10).
11. НМГУ, інв. № в- 3129. Розміри: 48×42мм. Частина дужки відламана (рис. 1, 11).
12. НМГУ, інв.№в-4526/16. Розміри: 46×38мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням (рис. 1, 12).
13. НМГУ, інв.№в-4526/13. Розміри: 45×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки відсутня (рис. 1, 13).
14. НМГУ, інв.№в-4526/12. Розміри: 48×42мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки втрачена (рис. 1, 14).
15. НМГУ, інв.№в-4526/10. Розміри: 48×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки втрачена (рис. 1, 15).

16. НМІУ, інв.№в-4526/11. Розміри: 49×41мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням (рис. 1, 16).

17. НМІУ, інв.№в-4315/3. Фрагмент дужки семипроменевого кільця. Розміри: 25×15мм (рис. 1, 17).

Дещо відрізняються від них два семипроменевих кільця (група III, тип 2, підтип 1 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 65]. В одному випадку (НМІУ, інв. № в-1571) по верхньому краю щитка замість семи, розташовувалися вісім зубчиків трикутної форми. Розміри кільця: 44×36мм. Дужка відламана (рис. 1, 18). В другому (НМІУ, інв. № в-4526/47) – по верхньому краю щитка розташовувалися дев'ять зубчиків трикутної форми. Розміри кільця 46×35мм. Складається з двох фрагментів (рис. 1, 19).

У колекції присутні також два бронзових орнаментованих семипроменевих скроневих кільця – вздовж верхнього півкруглого краю щитка вигравірувано дві дугоподібні лінії та невеличкі кружечки в основі дужки (група III, тип 2, підтип 4 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 65]. Такі кільця зустрічаються в меншій кількості, ніж перші і, як правило, у комплекті з ними [16, с. 174, рис. 2, 2]. Одне кільце (НМІУ, інв.№в-4526/44) збереглося практично повністю, відсутній маленький фрагмент дужки (рис. 1, 20). Розміри: 48×42мм. Від другого кільця (НМІУ, інв.№в-4526/1) залишився незначний фрагмент (втрачено дужку та більшу частину щитка з сімома променями). Розміри: 32×25мм (рис. 1, 21).

Семипроменеві скроневі кільця мають широкі аналоги в інших радимичських пам'ятках, зокрема, з курганів біля с. Шапчиці в басейні р. Сож (розкопки П. М. Єременка) [14, с. 220, табл. XLVI, 1, 7, 9, 11, 12, 21, 22, 25].

На всій території розселення східнослов'янських племен були поширені дротяні скроневі кільця. Їх частка складає близько 70% загальної кількості скроневих кілець. В колекції з с. Антонівка їх 23.

Привертає увагу незамкнуте скроневе кільце (НМІУ, інв.№в-4526/30) з пласким загнукотінцевим вушком (група I, тип 5) (рис. 2, 1). Розміри: d – 30 мм, товщина кільця – 1,8-2 мм, d вушка – 4 мм. Аналогічні вироби були знайдені в багатьох населених пунктах Русі, зокрема в Новгороді [15, с. 297, табл. 51, рис. 11].

Присутнє також одне скроневе кільце з S-подібним завитком на кінці (НМІУ, інв.№в-4176). Незначний фрагмент другого кінця втрачено (група I, тип 8). Розміри: 30×30мм. Товщина 1,5 мм (рис. 2, 2). Такі кільця вважаються характерною ознакою західних слов'ян. Є вони і в пам'ятках південних слов'ян. У східних слов'ян цей тип скроневих кілець зустрічається рідко, в основному він властивий радимичам та дреговичам, і свідчить про західні зв'язки цих регіонів.

До типових знахідок належать і два маленьких скроневих кільця, виготовлених з розплющеного дроту із загостреними простими незамкнутими кінцями. 1. (НМІУ, інв.№в-4313) (група I, тип 3). Розміри: 20×23мм. Ширина 2 мм (рис. 2, 3). 2. Фрагмент скроневого кільця (НМІУ, інв.№в-4315/1). Розміри: 15×12 мм (рис. 2, 4).

Не менш поширеними були і незамкнуті скроневі кільця із розплющеними загнутими кінцями (група I, тип 5). Таких кілець у нашій колекції три: 1. (НМІУ, інв.№ в-4526/31). Складається з двох фрагментів. Розміри: d – 36-34 мм, товщина дроту – 2 мм (рис. 2, 5). 2. (НМІУ, інв. № в-4526/33). Складається з двох фрагментів, один з кінців відсутній. Розміри: d – 37-39 мм, товщина дроту – 1,8 -2 мм) (рис. 2, 6). 3. (НМІУ, інв.№ в-4526/32). Складається з двох фрагментів, один з кінців відсутній. Розміри: d – 36-34 мм, товщина дроту –2 мм) (рис. 2, 7).

Найпоширенішим типом прикрас на Русі були прості тонкодротяні незамкнені, з кінцями, що заходять один за другий, скроневі кільця (група I, тип 4). З Антонівської колекції походять срібні та бронзові вироби. Срібних кілець нараховується 10. Їх виготовлено з низькопробного срібла 500о (у двох випадках: НМІУ, інв. № ДРА-704 – 800о та НМІУ, інв. № ДРА-521 – 651о), з тонкого дроту товщиною 1,5-2 мм. Всі вироби сильно патиновані, потребують реставрації:

1. НМІУ, інв. № ДРА-704. Розміри: 30×27 мм, вага – 1,35 г (рис. 2, 8).
2. НМІУ, інв. № ДРА-524. Розміри: 30×26 мм, вага – 1,65 г (рис. 2, 9).
3. НМІУ, інв. № ДРА-523. Розміри: 28×26 мм, вага – 2,0 г (рис. 2, 10).
4. НМІУ, інв. № ДРА-522. Розміри: 25×21 мм, вага – 1,5 г (рис. 2, 11).
5. НМІУ, інв. № ДРА-526. Розміри: d – 31 мм, вага – 3,15 г (рис. 2, 12).
6. НМІУ, інв. № ДРА-521. Розміри: 30×28 мм, вага – 1,76 г (рис. 2, 13).
7. НМІУ, інв. № ДРА-525. Розміри: d – 30 мм, вага – 1,90 г (рис. 2, 14).
8. НМІУ, інв. № ДРА-527. Розміри: 32×29 мм, вага - 2,45г (рис. 2, 15).
9. НМІУ, інв. № ДРА-530. Розміри: 30×29 мм, вага – 2,15 г (рис. 2, 16).
10. НМІУ, інв. № ДРА-1564. Розміри: d – 36 мм, вага – 1,55 г. У 2-х фрагментах кінець відсутній (рис. 2, 17).

До цього ж типу належать ще два цілих та фрагмент простих незамкнених бронзових кілець. 1. (НМІУ, інв.№ в-4526/21) Розміри: d – 21 мм, товщина дроту – 1-0,8 мм) (рис. 2, 18). 2. (НМІУ, інв. № в-4526/ 19)

Розміри: d – 20-21 мм, товщина дроту – 1-0,8мм) (рис. 2, 19). 3. (НМІУ, інв. № в-4315/2). Розміри: 12×13 мм, товщина дроту – 1-0,8 мм) (рис. 2, 20). Такі ж кільця з рештками шкіряного ремінця походять з розкопок курганів на території колишніх Новозибківського та Суразького повітів Брянської обл. [14, с. 221, табл. XLVII, 1].

Було також знайдено три подібних бронзових кільця середнього розміру (група I, тип 4). 1. (НМІУ, інв. № в-3130) Розміри: 42×38 мм, товщина дроту – 1,5 мм) (рис. 2, 21). 2. (НМІУ, інв. № в-3132) Розміри: 40×32 мм, товщина дроту – 1,5 мм). Незначний фрагмент одного з кінців втрачено (рис. 2, 22). 3. (НМІУ, інв. № в-4526/28) Розміри: 40×36 мм, товщина дроту – 2 мм). Складається з трьох фрагментів (рис. 2, 23). Аналогічні кільця походять з розкопок П. М. Єременка в курганному могильнику радимичів біля с. Шапчиці в басейні р. Сож [14, с. 220, табл. XLVI, 28, 29].

Дослідники неодноразово відзначали різні варіанти використання скроневих кілець за давньоруської доби. Найчастіше їх вплітали в коси або прикріплювали до головних уборів. Відомі знахідки решток волосся із скроневими кільцями [22, с. 67]. Від форми головних уборів залежало кріплення кілець. Подекуди їх просовували в спеціальні петлі, пришивали до підкладки з берести у вигляді бахроми, а великі кільця часто кріпили на потилиці для підвішування стрічок чи китиць з ниток. Цікаво, що неодноразово було зафіксовано асиметричне розташування скроневих кілець при оздобленні головних уборів. Таким був головний убір заможної жінки – сіверянки з могильника поблизу с. Броварки на Полтавщині, розкопаного В. В. Хвойкою [14, с. 211, табл. XXXVII, 4]. Використовували і зламані вироби. Так, під час розкопок В. Б. Антоновича поблизу с. Туришевичі (Гомельська обл., Білорусь) було знайдено семипроменеве скроневе кільце (НМІУ, інв. № в-4281), дужка якого була відламана ще в давнину [5, с. 114]. По краях кільця були пробиті два невеликі круглі отвори, які могли бути слідами давнього «ремонту» і використовуватися для пришивання прикраси до стрічки чи головного убору.

Інколи кільця переплітали через шкіряний ремінець, або просовували одне в одне. Дротяні кільця подекуди використовували для підвішування підвісок біля поясу або як персні. Кільця різних типів – дротяні, семипроменеві та семилопатеві, спіральні часто слугували сережками (відомі фрагменти вух із скроневими кільцями) [22, с. 68].

Отже, колекція скроневих кілець з розкопок П. М. Єременка поблизу с. Антонівка являє собою типові жіночі прикраси радимичів, які побутували на всій території розселення цих племен у X – початку XIII ст. Дротяні скроневі кільця мають широкий ареал поширення і охоплювали увесь східнослов'янський регіон. Старожитності ж з с. Антонівки (враховуючи і інші матеріали з цієї колекції, що зберігаються в музеї) можна датувати кінцем X – початком XII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. Погребальный тип могил радимичей / В.Б. Антонович // Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки. – М., 1893. – 523 с.
2. Антонович В.Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893г. / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. VIII. – 339 с.
3. Богомольников В.В. Радимичи (по материалам курганов X – XIII вв.) / В.В. Богомольников. – Гомель, 2004. – 226 с.
4. Богомольников В. В. Курганы радимичей / В. В. Богомольников // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 23-35.
5. Дідух Л.М. Старожитності радимичів з розкопок В.Б. Антоновича біля с. Туришевичі із збірки Національного музею історії України / Л.М. Дідух, О.О. Стрельник // Археологія & фортифікація України: зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 112-116.
6. Ерёмченко П.М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов / П. М. Ерёмченко // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – 97-103.
7. Ерёмченко П.М. Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов / П. М. Ерёмченко // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII, вып. 1-2. – С. 65-84.
8. Ерёмченко П.М. Радимичские курганы / П. М. Ерёмченко, А. А. Спицын // Российское археологическое общество. – М., 1895. – №8. – С. 63.
9. Кашкин А.В. Археологическая карта России: Брянская обл. / А. В. Кашкин. – М., 1993. – 304 с.
10. Кашкин А.В. Археологическая карта России. Очерки по археологии регионов / А. В. Кашкин. – М., 2004. – 385 с.
11. Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве – К., 1899. – 310 с.

12. Левашева В.П. Височные кольца / В.П. Левашева // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. / В.П. Левашева // Труды ГИМ. – М., 1967. – Вып. 48. – С. 7-54.
13. Рибаків Б.А. Радзімічы / Б.А. Рибаків // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Мінск, 1932. – Т. III. – С. 81-151.
14. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / В.В. Седов. – М., 1982. – 328 с.
15. Седова М.Ф. Украшения из меди и сплавов / М.Ф. Седов // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 63-79.
16. Соловьёва Г.Ф. Семилучевые височные кольца / Г.Ф. Соловьёва // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 171-179.
17. Соловьёва Г.Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII-XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) / Г.Ф. Соловьёва // СА. – М., 1956. – XXV. – С. 114.
18. Спицын А.А. Курганы, раскопанные П.М. Ерёмко в Новозыбковском уезде / А.А. Спицын // ЗРАО. – СПб, 1896. – Т. VIII, вып. 1-2. – С. 63.
19. Стрельник О. Гривна «радимицького» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України / О. Стрельник // Археологія & фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої 125 річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 143-147.
20. Стрельник О. Привіски з радимицьких курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ/ О. Стрельник // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. пр.. – К., 2016. – Вип. 1, ч. 1. – С. 87-98.
21. Шинаков Е.А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец / Е. Шинаков // СА. – М., 1980. – №3. – С. 110-127.
22. Шпилев А.Г. О многовариантности использования височных колец в древнерусское время (по материалам Курской области) / А.Г. Шпилев // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5. – С. 67-73.

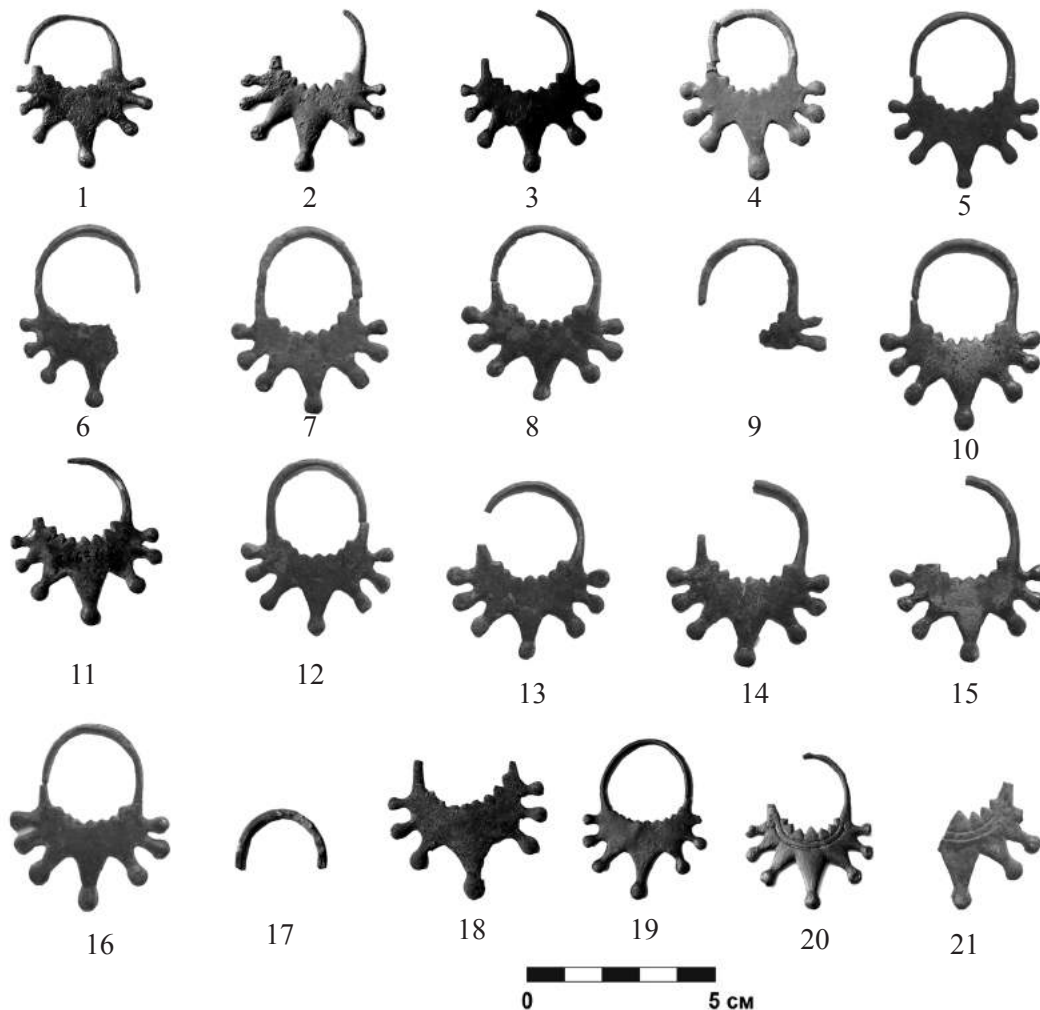

Рис. 1. Семипроменеві скроневі кільця з с. Антонівка (колекція НМІУ).

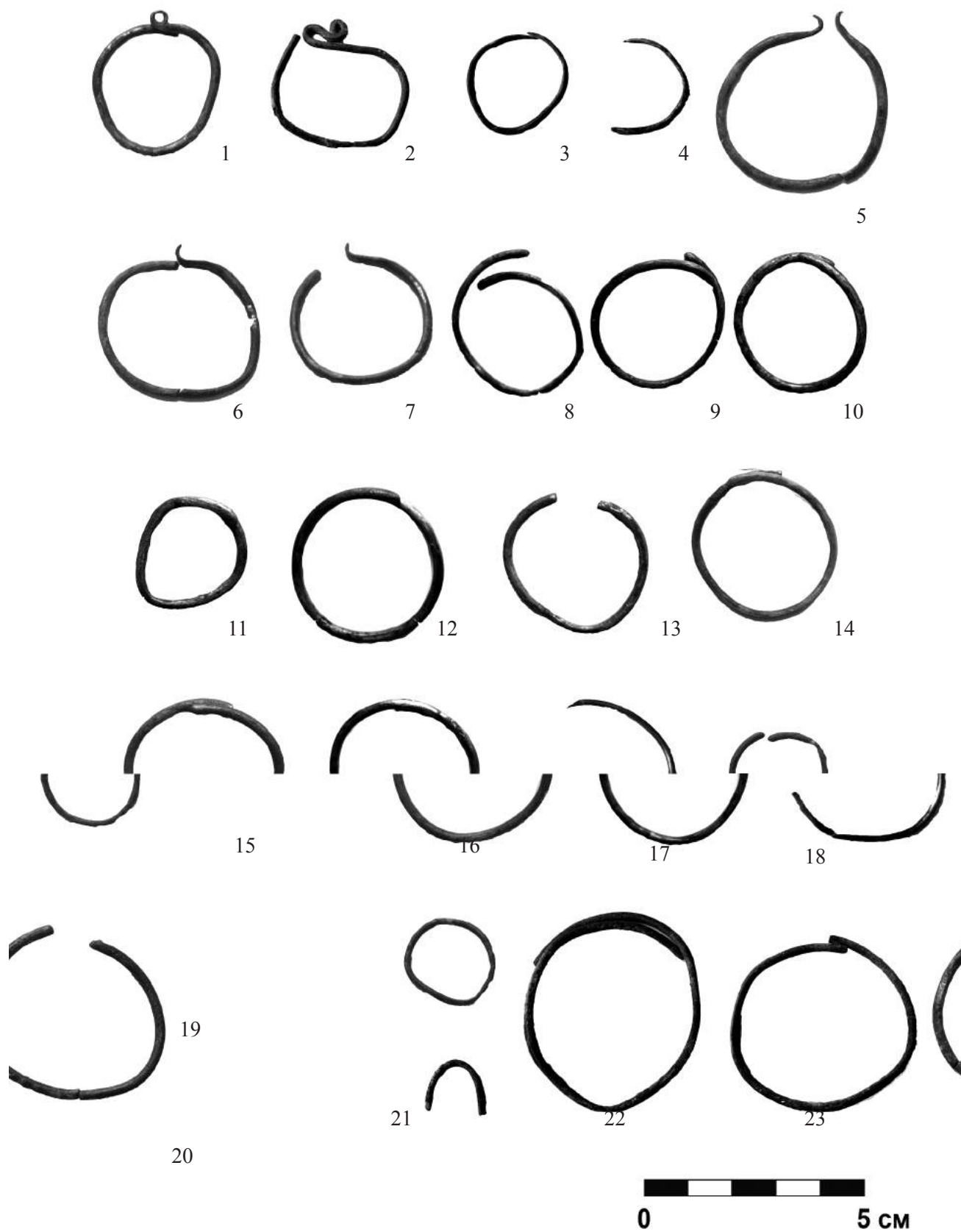

Рис. 2. Дротяні скроневі кільця (колекція НМІУ).